

SCRIEREA CURSIVĂ ÎN DACIA ROMANĂ

Ana Voloşciuc*

Cuvinte cheie: *provincia Dacia, tegule, grafitti, tăblițe cerate, litere*
Keywords: *Dacia Province, Brickstone, Grafitti, Waxboards, Letters*

Cucerită și transformată în provincie romană, Dacia a cunoscut o cu totul altfel de dezvoltare decât înainte de cucerire. Romanii au aplicat după cucerirea Daciei întreg sistemul de metode și experiența dobândită în decursul celor trei secole premergătoare de cuceriri, întemeieri și guvernări de provincii. Aceștea aduceau cu ei avantajele unei culturi rafinate și beneficiile unei prosperități materiale pe care populațiile autohtone nu avuseser încă ocazia să o aprecieze¹. Amalgamul etnic, cultural și religios din provincie a existat doar grație amprentei puse peste acesta de către limba latină.

Limba latină n-a avut în limba dacă un concurent puternic, astfel încât romanizarea lingvistică s-a sfârșit destul de repede în provincia întemeiată de Traian. Latina era limba administrației, a fiscoșului, a armatei, a comerțului, era limba comună folosită de grupurile etnice din provincie. Odată cu limba latină o largă difuzare cunoaște și scrierea latină.

Scrierea latină a evoluat în funcție de materialul pe care s-a scris și de obiectul cu care s-a scris. Scrierea *capitală* este în general caracteristică epigrafelor cu majuscule în rânduri paralele, care mai era numită *monumentală*. Scrierea *cursivă* este specifică pentru papirus, pergament sau tăblițe cerate. Dar există și inscripții funerare, grafitti, inscripții pe foițe de metal în scriere cursivă, după cum se cunosc și *papyri* cu scriere în caractere capitale. Scrierea *cursivă*, care este și o scriere mai rapidă și simplificată, este, din acest motiv, mai greu de descifrat. Aceasta este mai des folosită pentru scrisori, precum și mici texte scrise pe pereți și pe vase. Până în secolul al IV-lea scrierea cursivă folosește mai degrabă majusculele, apropiindu-se astfel mai mult de capitala arhaică².

Pentru studiul scrierii cursive de o importanță majoră sunt tăblițele cerate precum și textele de pe diverse obiecte mici, din materiale cum ar fi ceramica (cărămizi, țigle, vase), metale (aur, argint, bronz), acestea marcând anumite fapte, evenimente, fie atestând o categorie socială³. Pe astfel de obiecte, însă, se întâlnesc inscripții executate și cu litere capitale.

Răspândirea textelor scrise în caractere cursive corespunde cu teritoriul provinciei Dacia, dar și cu aria de răspândire în general a monumentelor epigrafice și în special a inscripțiilor incizate sau zgâriate pe cărămizi, țigle, și vase. Este cert faptul că acolo unde a existat elementul roman sau romanizat găsim diverse vestigii arheologice printre care și acele "obiecte" pe care s-a scris în caractere cursive.

În epoca imperială romană, materialul pentru scriere cel mai obișnuit era reprezentat de tăblițele cerate, "cărți de lemn" unse cu un strat de ceară și legate, alcătuiind un mic "livret" sau condică, confecționate după tehnica ce stătea la baza diplomelor militare de bronz⁴. Locul de redactare al tăblițelor cerate este indicat la 15 din cele 25 de piese păstrate întregi sau reconstituite parțial. Astfel nouă piese au fost redactate în Alburnus Maior (TabCerD I, II, IV, V, IX, X, XIII, XVIII, XXII), două în Deusara (TabCerD III, XIV), una în Kartum (TabCerD VI), una în Immenosum Maius (TabCerDXI), toate localități grupate – probabil - în zona Alburnus; două în *canabae legionis XIII Geminae* la Apulum (TabCerD VII, VIII), ajunse, ascunse și găsite la Alburnus. Toate tăblițele fiind descoperite numai în zona montanică au fost puse în legătură cu mineritul⁵. Descoperite în asemenea mediu arheologic montanic, conținutul și destinația lor arată, fapt ce a fost observat și admis de către

* Doctorand Univ. "Babeș-Bolyai" Cluj-Napoca, Institutul de Studii Clasice.

1. O. Densușianu, *Histoire de la langue roumaine*, București, 1997, 34.

2. C.C. Petolescu, *Epigrafia latină*, București, 2001, 19 - 20.

3. N. Gudea, *Porolissum Res Publica Municipii Septimii Porolissensium*, București, 1986, 91.

4. IDR I, 176 (I. I. Russu).

5. *Ibidem*, 175.

cercetători, că ele aparțineau minerilor sau celor care lucrau în această zonă, cu toate că de fapt doar trei (TabCerD X, XI, XII) vorbesc direct de activitatea minieră, de explorări aurifere. Dar considerăm că tăblițe cerate au fost des folosite și în alte localități în provincie, numai că materialul din care au fost confecționate nu a permis păstrarea lor în timp. Aceasta ne-o dovedește și descoperirea a numeroși *stili*⁶ pe teritoriul provinciei, precum și pe faptul că, după cum am menționat și mai sus, două dintre aceste tăblițe cerate au fost redactate la Apulum și apoi aduse în zona montanică. Probabil că folosirea și circulația lor nu era un lucru atât de neobișnuit în Dacia. Refolosirea tăblițelor ar fi un indiciu despre "dificultatea" confecționării lor, sau că textul vechi nu mai avea nici o valoare și de aceea proprietarul recurgea la reutilizarea ei. Este interesant faptul că trei dintre aceste cărți de lemn conțin inscripții cu cerneală (TabCerD III, XXIII, XXIV), fapt ce permite să presupunem că se folosea și papirusul.

Dacă aceste materiale cu scriere cursivă au fost descoperite doar la Alburnus Maior, atunci despre aria de desoperiri a celorlalte inscripții cu litere cursive executate pe ceramică și metale, putem să spunem că este mult mai mare - aceasta fiind practic întreg teritoriul Daciei. Se poate afirma, judecând după prezența a astfel de inscripții în diverse categorii de așezări, că scrierea în acest fel s-a practicat peste tot în provincie. Felul în care apar pe hartă localitățile cu astfel de descoperiri ne fac să credem în posibilitatea răspândirii din ce în ce mai mult a unui astfel de scris. Se poate însă observa că mediul militar a jucat un rol important în învățarea și practicarea scrisului latin. Anii petruți în armată însemnau pentru unii militari ocazia de a învăța ori de a-și perfecționa latina; la terminarea serviciului militar, toți foștii soldați indiferent de gradul de cunoaștere al latinei la recrutare, vorbeau foarte bine această limbă⁷. Bănuim că odată cu învățarea limbii, aceștia învățau și a scrie. Învățarea în primul rând a citirii era necesară pentru că ordinele se dădeau în scris pe o *tessera*⁸, cu transmiterea lor fiind însărcinați *tesserarii*, numai în formațiile etnice de "nationes", comenzile se dădeau prin viu grai⁹. Totodată soldații înrolați se străduiau să învețe a scrie și a citi spre a putea avansa. Faptul că militarii erau cointeresați să învețe carte ne-o arată și numărul mare de inscripții cursive descoperite în mediul militar, dar și restul inscripțiilor efectuate pe

material ceramic, care uneori sunt foarte clar niște exerciții de scriere, încercări de a reda anumite cunoștințe pe care le avea individul.

Numărul inscripțiilor cu caractere cursive, cunoscute grație publicării lor, suntem siguri că poate fi mărit, credem că în depozitele arheologice stau și azi piese ce nu au fost cercetate și publicate, printre care există posibilitatea să mai găsim inscripții cursive. Din numărul total de piese publicate în lucrările de specialitate, exceptând tăblițele cerate, 42 sunt cărămizi, 22 sunt țigle, 4 plăcuțe de metal, 40 de vase. Din ultima categorie desprindem lotul celor 15 amfore, deoarece, spre deosebire de toate celelalte piese - pe care textele sunt incizate - pe amfore textele sunt pictate. Acestea din urmă provin de la Romula și datează până în secolul al IV-lea, demonstrându-ne încă o dată importanța orașului în domeniul meșteșugăresc¹⁰, economic și al schimbului de mărfuri, făcând parte din marele centre de comunicație din provincie¹¹. Am încercat să delimităm și cronologic acest tip de inscripții, neincluzând în studiul nostru piesele pe care cercetătorii le-au datat în secolele V-VI, considerând că acestea depășesc limitele perioadei care ne interesează. Este interesant faptul că amfore cu inscripții cursive efectuate cu vopsea se atestă doar la Romula, lucru ce nu denotă că doar acolo se întâlneau în antichitate, probabil că descoperiri ulterioare vor demonstra că acest tip de vase cu inscripții cursive erau răspândite pe întreg teritoriul provinciei.

Că mediul militar este sursa principală a inscripțiilor cursive rezultă din faptul că din numărul total de localități în care au fost semnalate în 21 sunt castre, 5 sunt orașe și 7 sunt alte tipuri de așezări (dintre care o *villa rustica* și o stațiune balneară). Dintre piesele ce provin din mediul militar (castre și împrejurimile lor) deosebim 26 cărămizi, 18 țigle, 14 vase și 2 plăcuțe de metal; în orașe situația se prezintă astfel: 12 cărămizi, 4 țigle, 6 vase, 2 plăcuțe de metal, 16 amfore cu inscripții pictate; în așezările de tip rural sunt 4 cărămizi și 5 vase. Dacă am exclude inscripțiile de pe amfore care sunt atestate doar într-o localitate, despre care am vorbit deja, atunci raportul de inscripții ar fi 60 castre: 24 orașe: 9 așezări rurale, vizibil un număr practic de două ori mai mare de inscripții în mediul militar decât în celelalte așezări. Faptul că cele mai multe inscripții de acest gen efectuate pe cărămizi și țigle au fost găsite în castre este de înțeles, pentru că în mediul militar, în social, se fabrica

6. I. Fischer, *Latina dunăreană*, București, 1985, 20.

7. M. Bărbulescu, *Potaissa, Studiu monografic*, Turda 1994, 151.

8. *Polibius*, VI, 34, 7.

9. M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, 339.

10. C. M. Tătulea, *Romula-Malva*, București, 1994, 84.

11. *Istoria Românilor*, vol. II, București, 2001, 192 (D. Protase).

materialul de construcție și respectiv acestea aveau la îndemână suportul pentru scris – lutul moale. Presupunem că multe din aceste inscripții au fost efectuate de către persoane care erau în nemijlocita apropiere a cărămidărilor și se ocupau cu producerea acestora. Majoritatea acestor inscripții au fost efectuate în pasta moale înainte de ardere, și atunci cine dacă nu producătorii de cărămizi și de țigle aveau posibilitatea de a exersa și a-și prezenta măiestria de a scrie pe un astfel de material. Scrierea în pasta crudă și moale se efectua cu obiecte de metal sau lemn ascuțite, care îndeplineau rolul stilusului sau cu degetul¹². Același lucru putem să-l spunem și despre piesele ce provin din alte localități decât cele cu specific militar și inscripția a fost efectuată în pasta moale, probabil că executorul ei este de asemenea producătorul, acel care a avut posibilitatea să țină obiectul în mână înainte de ardere. Nu același lucru se poate spune despre vase, din numărul cărora jumătate au inscripția zgâriată după ardere. Cele dinainte de ardere au fost executate de către olari – luând în considerare și faptul că pe unele vase chiar se specifică acest lucru, sau cei din imediata apropiere a lor. Inscripțiile de după ardere puteau fi scrise de oricine, dar în cele mai dese cazuri credem că este vorba despre posesorul acelui vas, deseori și forma gramaticală a numelui demonstrează aceasta¹³. Este interesant faptul că majoritatea vaselor descoperite în orașe și așezări rurale au inscripția executată după ardere, probabil neavând la îndemână un suport moale locuitorii acelor habitate încercau să scrie pe ceea ce aveau la dispoziție. După această analiză numerică încă o dată venim să subliniem că mediul militar a fost un propagator nu doar al limbii virbute, dar și a celei scrise. Cu toate acestea credem că nu este exclus ca unele cercetări viitoare să aducă și alte dovezi.

Dacă despre locul de descoperire al inscripțiilor cu litere cursive putem să vorbim fără rezerve, atunci despre datarea acestora este destul de greu să ne pronunțăm într-un fel sau altul. De o datare sigură se bucură doar tăblițele cerate. Datarea tăblițelor cerate alburnense (piese care poartă o indicație clară și completă) este între anii 131 și 167. Ele au fost ascunse în galeriile minelor părăsite sau astupate, probabil la sfârșitul unei perioade liniștite și de prosperitate economică în provincia Dacia.

Cu rare excepții, inscripțiile pe un alt fel de material decât tăblițele cerate nu pot fi date

mai restrâns decât “epoca romană”. Datarea inscripțiilor cursive se poate face după câteva criterii mai importante: contextul de descoperire, istoria așezării, forma literelor și conținutul textului. Nu avem însă multe texte întregi sau cu un conținut care ar permite o încadrare cronologică sigură. Tipologia literelor folosite nu este încă ordonată cronologic pentru provincia Dacia, în timp ce pentru alte provincii s-au făcut astfel de clasificări¹⁴, care ar putea să ne ghideze într-un fel sau altul. Pentru Dacia la momentul de față, forma literelor cursive oferă doar un cadru general. Celelalte criterii de datare permit doar o încadrare generală: secolele II-III. Din acest motiv trebuie să ne bazăm cât se poate pe contextul de descoperire sau pe istoria generală a așezării.

După cum am amintit și mai sus, există puține inscripții conținutul cărora ne-ar permite o datare mai exactă. Printre acestea este inscripția de pe o cărămidă în limba greacă găsită la Romula. Căramidarul a vrut să înregistreze evenimentul zilei și anume înlocuirea guvernatorului provinciei, mai precis plecarea lui C. Arrius Antoninus și venirea lui Pertinax¹⁵. Primul un excelent administrator, însă mai puțin versat în politică militară fu nevoit să cedeze locul lui P. Helvius Pertinax în 178 sau chiar la sfârșitul lui 177¹⁶. Astfel și inscripția o putem data în această perioadă. O altă inscripție care o putem data după conținutul ei este cea executată pe o terra sigilată de la Gilău. Această piesă este una de import, și reprezintă o lucrare în stilul lui Ianuaris. Fragmentul de vas poartă o inscripție-graffiti pe care editorul a citit-o cu probabilitate *IANUA(ris)*, caz în care vasul poate fi atribuit lui Ianuaris, meșter care a activat între anii 125-150¹⁷, inscripția fiind și ea, probabil, executată în această perioadă. Altă inscripție de acest gen este cea de pe masca de coif de paradă, de la Romula. Aceasta indică numele succesive a doi posesori, cel de-al doilea aparținând probabil unei cohorte din *legio XXII Primigenia Philippianorum* venită la Romula prin anii 245-247¹⁸. Posesorul își putea scrie numele sau mai înainte sau mai târziu, dar totuși credem că am putea plasa cronologic această inscripție la mijlocul secolului al III-lea.

Cele mai multe inscripții cursive au fost descoperite mai demult, fără loc exact de

12. M. Grec, *O istorie a Daciei Porolissensis*, Arad, 2000, 170.

13. G. Florea, Noi fragmente ceramice cu semne grafice de la Sarmizegetusa Regia. *Studii de istorie antică, Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Deva, 2001, 185.

14. L. Bakker, B. Galsterer-Kröll, *Graffiti auf Römischer Keramik im Rheinischen Landesmuseum Bonn*, Köln, 1975, 13 - 28.

15. I. Piso, *Carrières Sénatoriales. Revue roumaine d'Histoire*, 3, 1976, 466.

16. *Ibidem*, 475.

17. D. Isac, *Terra sigillata de la Gilău. Potaișa*, 3, 1982, 66.

18. Cr. M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, București, 1983, p. 184.

descoperire și în condiții care permit doar o încadrare cronologică foarte generală¹⁹. Această grupă de descoperiri rămâne încă cea mai numeroasă, în ciuda descoperirilor mai recente. Este foarte greu, de exemplu, să datezi inscripțiile de la Celei când evoluția așezării cuprinde patru secole²⁰. O inscripție pe vas de la Romula a fost descoperită în ruinele porții orașului construite în timpul împăratului Philip Arabul (244-248), deci am putea să o datăm cu a doua jumătate a secolului al III-lea. Inscripțiile de la Porolissum au apărut în elementele castrului sau în clădirile sale din interior construite după 213, sau reparate în această perioadă, am putea în acest caz să le datăm cu începutul secolului al III-lea. Din păcate limita superioară nu poate fi stabilită cu precizie, deoarece castrul a fost locuit și după retragere²¹. La Cumidava vasele cu inscripții au apărut în săpăturile din castru, care a fost construit în timpul lui Traian, prima fază și perfecționat sub Hadrian²², astfel am putea să le includem în perioada – începutul secolului al II-lea și până la retragere. Inscripția de la Sighișoara datează din primii ani după cucerire, deoarece și castrul datează cu prima jumătate a secolului al II-lea. Țigla cu inscripție de la Buciumi a fost descoperită într-o baracă din prima fază a castrului, datată cu începutul secolului al II-lea până după jumătatea lui²³. Unele din inscripțiile de la Apulum sunt datate probabil în a doua jumătate a secolului al II-lea²⁴, altele însă sunt încadrate de către cercetători în limita cronologică a secolelor II-III²⁵. Inscripțiile de la Potaissa provin din castrul legiunii care a fost construit după anul 169, în acest caz și inscripțiile au fost executate după venirea aici a legiunii, atunci când Potaissa intră în ritmul de viață caracteristic centrelor militare²⁶.

Vorbind despre restul pieselor nu putem rămâne decât la o formulare generală în legătură cu datarea, și anume că majoritatea datează din

secolele II-III, cu posibilitatea, sigur, ca aceste limite să poată fi depășite. Se poate deci afirma că textele scrise cursiv datează din întreaga perioadă provincială. Aceasta se confirmă și prin faptul că în secolele II-III în inscripții, în general sunt menționate mai ales *cognomina*, în timp ce sistemul onomastic cu două nume sau cel al cetățeanului - *tria nomina* - sunt mai puține sau chiar dispar²⁷, am putea fi de acord cu acest lucru chiar dacă nu sunt foarte multe inscripții conținutul cărora ne permite să afirmăm aceasta. În general susținem că scrisul cursiv latin, ca și limba latină, a fost propagat pe întreg teritoriul provinciilor dacice, chiar de la începutul existenței lor, cu toate că o piesă descoperită recent pune semne de întebare în această privință. Ne întrebăm dacă scrisul latin nu a fost cunoscut chiar înainte de cucerire – este vorba despre piciorul de castron cu inscripție zgâriată după ardere cu litere cursive de la Sarmizegetusa Regia. Se ridică în continuare problema momentului în care acest personaj s-a aflat la Sarmizegetusa Regia. Există posibilitatea ca Rufinus să fi aparținut garnizoanei romane staționate după cucerire în fosta capitală a Regatului Dac²⁸. Există însă argumente care pledează pentru plasarea acestuia în perioada imediat pre-romană. În primul rând este vorba de faptul că inscripția a fost zgâriată pe o strachină cu picior dacică, dar și poziția stratigrafică a descoperirii indică apartenența lui la primul nivel de amenajare al platoului atribuit perioadei dacice²⁹. În acest caz nu putem decât să fim de acord cu faptul că unele noi descoperiri pot aduce și alte noi observații în legătură cu acest subiect.

Dintre toate inscripțiile scrise în caractere cursive puține sunt păstrate integral ca să ne putem pronunța sigur asupra caracterului și conținutului acestora. Dintre acestea fac parte tăblițele cerate și puține dintre inscripțiile executate pe cărămizi, țigle, vase.

Cele de pe plăcuțele de metal sunt foarte puține, dar și textul lor în mare parte nu este de mari proporții ca să provoace neclarități și neînțelegeri.

Fără să fie omogene și unitare din punct de vedere al conținutului și destinației lor practice – tăblițele cerate reprezintă acte juridice având în majoritate caracter strict particular și individual. Dar, prin indicațiile asupra persoanelor, uzanțelor și practicii instituțiilor juridic-administrative,

19. N. Gudea, Contribuții la paleografia latină romană din Dacia, I. Inscripții pe cărămizi și țigle. *ActaMP*, XI, 1987, 93.

20. A se vedea D. Tudor, *Sucidava*, Craiova, 1974.

21. N. Gudea – C. Cosma, Contribuții la paleografia latină romană din Dacia, II, Inscripții incizate sau zgâriate pe vase de la Porolissum și problema inscripțiilor pe vase din provinciile dacice. *ActaMP*, XVI, 1992, 204.

22. A se vedea N. Gudea, I. Pop, *Castrul roman de la Râșnov – Cumidava*, Brașov, 1971.

23. E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj-Napoca, 1972, 121.

24. Cl. Băluță, Vase cu inscripții grafitate, inedite descoperite la Apulum – Partoș. *Apulum*, XXXVI, 1999, 261.

25. Cl.L. Băluță, Cl. Băluță, Materiale tegulare cu graffiti de la Apulum. *Ephem.Nap.*, IV/1994, 149 - 153.

26. M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei Romane. Legiunea a V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987, 38.

27. H. Mihăiescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București-Paris, 1978, 273-274.

28. I. Glodariu, Sarmizegetusa Regia durant le règne de Trajan. *ActaMN*, 26-30, 1989-1993, I/1, 21-25.

29. G. Florea, *op. cit.*, 184-185.

localităților, provinciilor și relațiilor social-economice, prin terminologia și cuvintele uzuale, prin continuitatea lor remarcabilă reprezintă documente scrise valabile pentru întreaga Dacie și analogic pentru alte zone sau chiar pentru toată lumea romană³⁰. Tăblițele cerate ne prezintă valoroase texte de drept civil roman, și anume - contracte de vânzare-cumpărare, de servicii (muncă salariată), de împrumut cu dobândă, convenții de asociație, acte ale colegiilor, dovezi de cheltuieli și prețuri etc., care sunt instrumente juridice ale unei remarcabile activități economice, financiare și bancare. Tablele cerate sunt documente prețioase pentru cunoașterea vocabularului juridic din secolul al II-lea³¹. Textele erau executate cu capătul ascuțit și încălzit al unui condei de metal în câmpul destinat scrierii, puțin adâncit, al celor patru fețe acoperite cu stratul de ceară. Acesta se inciza în sensul longitudinal al tăblițelor, folosindu-se litere de mână, adică textul era în exclusivitate în scriere cursivă. Aceste documente, deci, sunt importante nu doar prin conținutul textului dar și prin forma lui, prezentându-ne într-un spectru foarte larg grafia cursivă folosită în epocă.

Spre deosebire de textele tăblițelor cerate, conținutul inscripțiilor de pe un alt fel de material nu poate fi determinat cu precizie în cele mai multe din cazuri, datorită fragmentării suferite de-a lungul anilor. Aceste inscripții în caractere cursive se deosebesc de inscripțiile litice nu numai prin conținutul concis al lor, dar și prin destinație. În timp ce inscripțiile pe piatră erau lucrate la comandă, ca marfă, cele de pe cărămizi, țigle și vase erau rezultatul unor strădani individuale, spontane³², aceasta fiind dovadă a cunoașterii scrisului și a limbii latine în provincie. Inscripțiile cu text mai lung, întregi sau cele fragmentare care lasă să li se întrevadă cât de cât conținutul permit să afirmăm că majoritatea au caracter legat de viața de zi cu zi a celor care le-au scris, având un spectru foarte larg a conținutului. Nu trebuie să ne mire faptul că ceramica putea fi folosită ca material de scris chiar și în scopul încheierii unui contract precum ar fi cel redactat pe o cărămidă descoperită la Teregova, în lipsa unui alt material mai convenabil cum ar fi tăblițele cerate³³. Cele incizate în pasta moale reflectă în special activitatea cărămidarilor și a olarilor, în timp ce cele zgâriate după ardere

pot avea referire la mai multe aspecte ale vieții sociale, căci ele puteau fi executate nu neapărat de cei care confecționau obiectul respectiv. În mare parte conținutul textelor din inscripții nu diferă foarte mult în dependență de materialul pe care s-a scris, adică – cărămidă, țigle sau vase.

După cum am mai spus inscripțiile pe plăcuțe de metal sunt mai puține, dar și ele evident se referă la viața și ocupațiile posesorilor. În cazul plăcuței de aur de la Dierna este vorba despre o piesă din așa-numitele "defixionum tabellae". Câmpul scris al plăcuței este împărțit în trei registre: primele reprezintă semne identice cu literele grecești majuscule, dar cu conținut lingvistic semit, respectiv simboluri legate de divinitățile ebraice iudeo-ghostice; al treilea registru conține o scriere latino-romană de formă cursivă, text ce arată caracterul și destinația piesei: plăcuță magică, gnostică³⁴. Ne convingem în acest caz că scrierea cursivă era pe larg utilizată nu doar în mediul soldățesc, dar și în cel civil, în cazul de față cu referiri gnostice. Masca de bronz provine din împrejurimile Romulei și poartă o inscripție cu litere punctate. Primele două rânduri conțin numele posesorului inițial al măștii, ulterior s-a adăugat o nouă inscripție cu numele noului posesor și indicarea subunității de cavalerie din care făcea parte, după numele comandantului³⁵. Textul în două rânduri cu litere punctate de pe *umbo*-ul de scut descoperit la Hoghiz arată că ea era "a lui Titus Avitius Germanus" militar din trupa de garnizoană a castrului³⁶, adică ne indică posesorul acestui obiect. În cel din urmă caz a unei inscripții cursive pe metal este vorba despre un disc de bronz descoperit în orașul Odorheiul Secuiesc. Inscripția pare a fi semnătura unui meșter ce a confecționat această piesă³⁷. În afară de plăcuța gnostică inscripțiile de pe celelalte piese ne arată apartenența obiectelor.

În cazul materialului ceramic, sigur, situația este mai complexă. Multe dintre astfel de inscripții reprezintă nume de persoană, în majoritate latinești. În special când este vorba despre vase, credem că pe cele cu inscripție înainte de ardere avem nume, rareori întregi, ale producătorului și pe cele de după ardere numele posesorului. Majoritatea celorlalte inscripții de pe vase conțin o parte din nume, avem două fragmente ceramice cu nume de localitate, în rest sunt litere

30. IDR I, 166 (I. I. Russu).

31. S. Stati, *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București, 1961, 111.

32. N. Gudea, *op.cit.*, 92.

33. I. Piso, Un graffite sur une brique de Teregova. *Ephem.Nap.*, VI, 1996, 203.

34. N. Vlassa, O nouă plăcuță de aur gnostică de la Dierna. *ActaMN*, XIV, 1977, 206.

35. Cr. M. Vlădescu, Masca de paradă de la Romula și încercarea de reconstituire a coifului de cavalerie romană. *SCIVA*, 32, 1981, 2, 197.

36. IDR III/4, 192 (I. I. Russu).

37. IDR III/4, 198 (I. I. Russu).

care probabil au alcătuit și ele cândva un cuvânt. Celelalte vase despre care încă nu am amintit și anume amforele conțin inscripții executate cu vopsea și se compun doar din grupuri de litere, care credem că au întregit inițial un text ce se referea la capacitatea vasului, conținutul lui sau posesorul acestuia.

După cum am amintit mai sus cele mai multe dintre inscripțiile cursive sunt pe cărămizi și țigle, de aceea și varietatea textelor acestora este mai mare, iar având în vedere că multe provin din mediul militar este evident că ele se vor referi în special la viața militară. O mare parte dintre acestea s-au păstrat în stare foarte fragmentară, și anume câteva litere din care nu se poate întregi vreun cuvânt, sau poate erau simple încercări de a scrie ceva, de a învăța a scrie. Dintre acestea ar putea fi și cazuri ca aceste grupuri de litere să fi făcut parte dintr-un nume. Altă categorie ar fi cele care sigur redau numele unei persoane, printre care mai des întâlnite sunt Aurelius, Claudius, Victorinus, Marcus etc. Asemănătoare acestora sunt acelea în care este indicat și numele unității din care face parte militarul, gradele militare dintre care cel mai des este menționat soldatul simplu, dar și un centurio, interesante sunt inscripțiile în care individul spune că el este cărămidarul și spune și câte cărămizi a făcut într-o unitate de timp; presupunem că un număr de cărămizi executate într-un interval de timp ne arată și acelea care conțin un număr. O glumă militărească în legătură cu pedeapsa soldaților de către centurioni prin bătaia cu o vergea³⁸ scrisă pe o cărămidă, ne vorbește și despre o altă latură a vieții militare. De subliniat că militarii amintiți făceau parte din toate categoriile de unități, fapt dovedit și de locul de descoperire al inscripțiilor – în castre de legiune și castre auxiliare.

O singură țiglă descoperită într-un mediu militar ar putea conține un epitet adresat unei zeiței, editorul acesteia se gândește la o invocație a unui anonim: [*Fortu*]*n(ae) Reduci*, deoarece epitetul *Redux* aparține acestei zeițe³⁹. O cărămidă, chiar dacă este păstrată fragmentar, prin compoziția materialului și felul în care a fost confecționată arată că scopul ei inițial a fost acela de a fi suport pentru scris, este vorba despre cărămidă de la Teregova, care a conținut, se presupune, textul unui contract⁴⁰.

Datele în legătură cu viața urbană sau cea rurală sunt extrem de puține. O cărămidă la

Apulum⁴¹ sugerează că Herculanus ar fi putut fi un luptător (gladiator) profesionist, dar și desenul care însoțește inscripția ne permite această apreciere, atât prin ținuta personajului reprezentat cât și prin arma pe care o poartă. Mai deosebite prin conținut apar două inscripții de la Romula, una pe o țiglă, și anume un hexametrul pe care Tocilescu l-a întregit astfel "Învăță după Homer șirul evenimentelor războiului troian", care ar părea să fie un exercițiu școlar⁴²; alta pe o cărămidă, în limba greacă, ce consemnează întâlnirea dintre cei doi consulari - Arrius Antoninus și Helvius Pertinax, la Romula, capitala Daciei Malvensis, unde noul guvernator va fi fost pus la curent cu problemele militare și administrative ale provinciei⁴³. În acest caz nu putem să ne pronunțăm asupra motivului scrierii acesteia, poate cărămidarul a scris-o din proprie inițiativă sau poate la îndrumarea cuiva.

O altă piesă de o importanță majoră pentru studierea scrierii cursive este cărămida descoperită în zidul de la intrarea în turnul din colțul de sud-vest al fortificației romane târzii de la Gornea. Inscripția tegulară reprezintă unicul text de proporții mari scris în limba latină cu litere cursive. Valoarea documentului crește îndeosebi datorită datării relativ strânse a lui. Textul este dispus pe 11 rânduri, lungimea medie a rândurilor de 12-15 cm., distanța între ele fiind în medie de 10 mm. În ce privește persoana ce a scris-o, se poate presupune că era un ostaș din formația care a construit probabil *castellum*-ul de la Gornea. Prin interpretarea recentă a textului s-a clarificat importanța talismanului ce-l însoțea pe defunct⁴⁴. Oricare ar fi caracterul și destinația avută de acest text, el este un document social-economic de mare valoare⁴⁵.

Din punct de vedere paleografic, textul reprezintă tranziția între scrierea de pe tăblițele cerate ale secolelor I-II și cea de pe papyri din secolele V-VI. E un scris cursiv în sensul propriu al termenului. Literele se leagă frumos între ele, apar litere incizate în formă nouă, atestate pentru prima dată: *a, b, c, g, h, m, n, r*, forma lor este cea "modernă" care se utilizează și astăzi. Celelalte litere utilizate în text sunt deja litere formate din perioada anterioară. Ligaturile și abrevierile folosite sunt relativ simple, caracteristice vremii

38. IDR III/6, 165 (Cl. L. Băluță).

39. D. Tudor, Comunicări epigrafice (VII). *SCIVA*, 26, 1975, 1, 129, nr. 7.

40. I. Piso, *op cit.*, 203.

41. IDR III/6, nr. 311.

42. IDR III/4, nr. 225.

43. D. Tudor, Noutăți epigrafice despre C. Arrius Antoninus consularis Daciae et Dalmatiae și despre P. Helvius Pertinax consularis Daciae. *Pontica*, VII, 1974, 172-173.

44. I. Piso, Die spätrömische Inschrift von Gornea. *ZfPE*, 42, 1981, 263 - 271.

45. IDR III/1, 57-58 (I. I. Russu).

de atunci. Faptele de limbă, paleografia și mai ales contextul descoperirii permit datarea textului tegular între anii 294 și 300, când a fost construită fortificația. Singura problemă care se ridică în legătură cu această posibilă atribuire este dacă nu cumva există o distanță de timp între textul ca atare și cărămizile șampilate⁴⁶.

Dacă caracterele folosite în această inscripție fac parte, am putea spune, din perioada când scrisul cursiv a ajuns la etapa "modernă", credem că ar fi cazul să ne întoarcem în timp ca să vedem care erau formele literelor cursive când acestea abia începeau să fie învățate în provincia Dacia. Sigur exemplele cele mai elocvente sunt tăblițele cerate, care sunt cele mai complexe documente în acest sens și corespund cronologic cu perioada de început a stăpânirii romane.

Când vorbim despre scrierea cursivă, în special forma literelor, felul în care au fost scrise, trebuie să menționăm că și materialul pe care s-a scris are o importanță foarte mare. Sigur cele mai comode au fost tăblițele cerate, zgărierea textului consta în spintecarea pojghiței de ceară cu condeiul puțin încălzit, până la lemnul plăcuței, astfel scrisul aprofundat avea o culoare mai deschisă decât restul suprafeței obscure a stratului de ceară. Suprafața moale a acesteea permitea celui ce scria o manevrare a condeiului într-un mod personal de a scrie. Și astăzi dacă am vrea să găsim două persoane cu aceeași caligrafie credem că ar fi practic imposibil; aceeași situație era și în antichitate, fiecare persoană scria într-un mod anume. Cu toate că literele se apropie practic de o formă anume care ar fi făcut parte dintr-un alfabet, asupra căruia s-a convenit în acest sens, ele aveau forme particularizate. Pentru formele cele mai des utilizate în inscripțiile tăblițelor cerate s-au alcătuit tabele.

Se observă tendința de simplificare și pierdere a unor elemente din litere, în special hasta orizontală a literei a, literele b și d ajung la un moment dat să semene mult între ele, c de multe ori își pierde rotunjimea, iar e începe să fie scris în formă de două bare verticale. Dar și la toate celelalte litere hastele încep să fie prelungite, unele litere încep să fie rotunjite, de exemplu v, iar altele pierd din rotunjirea proprie în cazul unei forme capitale, de exemplu s. Dacă am compara atent literele folosite în inscripțiile de pe tăblițele cerate cu cele din inscripția de la Gornea am observa diferența, chiar dacă și unele și altele sunt considerate cursive. Cele din urmă fiind mai rotunjite, parcă ar fi fost scrise mai moale, cu o îndemânare mai

perfectionată, prezentându-se, desigur și forme noi ale literelor, considerăm că în acest caz și timpul și-a pus amprenta prin evoluția în general pe care a cunoscut-o atât limba cât și scrierea.

Cât despre îndemânare este evident că și în cazul tăblițelor deosebit inscripții citețe, scrise cu grijă (TabCerD VI, VII, XIV), și altele care sunt destul de greu de descifrat (TabCerD IV, IX). Scrise cu grijă și îndemânare, incontestabil sunt acele tăblițe care au fost scrise de scribi de profesie (TabCerD X, XI, XII, XVIII), fapt atestat prin obișnuita formulă în asemenea cazuri: *scripsi rogatus a ... quia se litteras scire negavit, it quod dixit ...*, ceea ce înseamnă "am scris la cererea (solicitat de către) ... care a declarat că nu știe să scrie, ceea ce a spus ...". În legătură cu faptul că mai mulți participanți la aceste acte juridice nu știau să scrie o dovedește și că lista martorilor TabCerD XI a fost scrisă de aceeași persoană, evident de către scrib, nu credem că dacă cineva știa să scrie ar fi permis ca numele său să fie scris de către altcineva. De aceeași mână este scrisă și lista martorilor din TabCerD VI⁴⁷. În alte cazuri martorii și-au scris numele singuri, se observă o grafie diferită în cazul fiecărui nume dar și în comparație cu cea a textului tăbliței în întregime, acestea sunt TabCerD I, II, V, IX, XXI. Interesant este că unul dintre martori și-a scris numele cu majuscule, nedorind probabil să apeleze la serviciile altcuiva - TabCerD V. În cazul TabCerD IX primul martor precizează că a semnat pentru el, deci se întâlneau cazuri când se semna pentru altcineva. Faptul că unele sau altele pot fi mai ușor sau mai greu citite este cauzat și de starea de conservare a lor, ele fiind unele într-o stare mai rea sau mai bună, dar este evident un lucru - toate au fost scrise cu litere cursive într-o manieră personală a fiecărui "autor". În textul uneia dintre tăblițe se menționează că a fost făcută în două exemplare (TabCerD XIV), ceea ce, credem, se întâmpla mai des. Este interesant cazul tăbliței nr. XXIV, care pe "verso", partea neadaptată scrierii are un text cu litere arse, ce ar părea să fie o șampilă a șefului serviciului vamal din Illyricum, inscripția din chenar fiind scrisă cu caractere capitale, probabil ca să nu apară probleme la lectura ei.

Într-o perioadă de tranziție între aceste două forme de litere despre care am vorbit se situează literele întrebuințate în inscripțiile de pe cărămizi, țigle, metale și vase, care ar trebui considerate ca trecerea de la capitale la cursive. Este necesar să menționăm că o parte din ele sunt capitale hibride, sau cu o tendință doar

46. N. Gudea, *Gornea. Așezări din epoca romană și romană târzie*, Reșița, 1977, 67.

47. Fapt constatat la sugestia dl-ului profesor M. Bărbulescu.

spre o simplificare, rotunjire și pierdere a unor elemente, spre cursivitate. Dar iarăși este vorba în primul rând despre materialul pe care s-a scris, de exemplu amforele pe care s-a scris cu vopsea – individul ușor putea să facă orice formă a literei o dorea. Sau chiar cele de pe plăcuțele de bronz, sunt scrise punctat, caz în care persoana executoare a inscripției putea “modela” litera așa cum vroia. Aici credem că ar fi cazul să subliniem prezența a doi executori ai inscripției de pe masca de bronz de la Romula, foștii proprietari, fapt ce se observă și printr-o formă diferită a literelor în cazul celor doi posesori ai obiectului.

Având în vedere că majoritatea inscripțiilor pe materialul ceramic sunt efectuate în pasta moale ne dăm seama că literele folosite erau cele mai des întâlnite și cele pe care persoanele în cauză le cunoșteau. Am putea să ne întrebăm de unde puteau să le învețe de fapt, doar toate inscripțiile pe piatră care erau la vedere erau scrise cu litere capitale, atunci nu le rămânea decât să transforme aceste litere, pe care le învățau în primul rând, într-o manieră proprie, poate împrumutată de la cineva.

Am încercat să alcătuim un tabel cu cele mai des folosite forme de litere în inscripții pentru cărămizi, țigle, vase, amfore, plăcuțe de metal. Credem că acesta ne va permite să ne dăm mai bine seama care a fost drumul parcurs de-a lungul anilor de la literele capitale la cele cursive.

Modul daco-romanilor de a scrie, de a combina unele grupuri de litere, faptul că tipul unei litere prezintă variante diferite nu constituie o excepție, deoarece și în celelalte provincii situația se prezintă practic aceeași⁴⁸. Uneori aceste variante au fost determinate de materialul pe care s-a scris, de spațiu, alteori de nivelul de cunoștințe al persoanei. Comparând scrierea cursivă din Dacia cu cea din întreg teritoriul roman ne dăm seama că scrisul locuitorilor Daciei se încadrează în scrierea cursivă a imperiului. Acesta este similar cu cel din Italia, dar și cu cel din provinciile similare Daciei, de graniță, cu rol preponderent militar, de asemenea și cu al provinciilor vestice care au fost principalele provincii de unde au venit coloniști în Dacia⁴⁹ și au rămas direcția principală a relațiilor comerciale și culturale ale daco-romanilor.

Materialul epigrafic care a constituit obiectul de studiu pentru lucrarea de față a fost descoperit

în aproape toate zonele provinciei, dar mai ales în centrele de “colonizare” administrativă, militară, minieră și economică, în general în localități cu o oarecare importanță economică, demografică, religioasă sau culturală. Inscriptiile, oricât de scurte, lacunare, fragmentare ar fi sau ar părea să fie, reprezintă documente istorice de importanță primordială⁵⁰. Am văzut pe parcurs că informația din inscripțiile cursive este în primul rând legată de viața privată a militarilor, dar și a civililor.

Prin aria lor de răspândire dar și prin conținutul lor ne demonstrează o răspândire a scrisului cursiv latin pe întreg teritoriul provinciei Dacia. Faptul că o mare parte au fost găsite în mediul militar este de înțeles deoarece militarii au fost elementul primordial al romanizării, proces din care face parte și propagarea scrisului cursiv. Cu toate acestea trebuie menționat că acesta a fost cunoscut și printre civili. Ca și limba vorbită care s-a impus chiar din primii ani de cucerire, și cea scrisă în caractere cursive este cunoscută în provincie din primii ani după venirea romanilor. Precum latina vulgară care trebuie considerată drept o limbă comună de civilizație⁵¹, și scrisul cursiv este comun populației din acest teritoriu indiferent de proveniența etnică a fiecăruia.

Prin varietatea materialului pe care s-a scris și a formelor de litere utilizate ni se demonstrează o tendință și o dorință a locuitorilor din provincie de a învăța a scrie. Formele personale ale literelor se apropiu de alfabetul cursiv cunoscut în imperiu având bineînțeles un caracter individual pentru fiecare executor în parte. Chiar dacă este vorba despre ceva propriu populației daco-romane scrisul cursiv din Dacia se încadrează în general în latinitatea romană, în marea varietate a scrisului cursiv din imperiu.

ITALIC WRITING IN ROMAN DACIA

(Summary)

Italic writing was propagated in Roman Dacia together with the Latin language. It developed as a function of the writing implement and the material on which it was written. Being a simplified and faster system of writing, it was used on waxed boards, ceramic material, and also on metals. As regards ceramic material, we can say that it was used both before and after firing.

The source area of italic inscriptions corresponds

48. A se vedea L. Bakker - B. Galsterer-Kröll, *op. cit.*; J. Mallon, *Paléographie romaine*, Madrid, 1952; *Instrumenta Inscripta Latina*, Ausstellungskatalog, Pecs, 1991; C. M. Kaufmann, *Handbuch der Altchristlichen Epigraphik* Freiburg im Breisgau, 1917; Veikko Aäänänen *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*; ș.a.

49. N. Gudea, C. Cosma, *op. cit.*, 205.

50. V. Wollmann, Epigrafia și problema romanizării în provincia Dacia. *AIIA*, XVIII, 1975, Cluj-Napoca, 281.

51. I. Fischer, *op. cit.*, 50.

generally with the territory of Dacia province. Most of these discoveries derive from military contexts, the army being the most important element of language and italic writing dispersal. Of course, inscriptions with italic letters have also been found in towns and rural settlements.

Most of the inscriptions on ceramics that were written before firing were made in brickyards, where soldiers had access to soft material near at hand, they being at the same time biggest brick producers. In the case of inscriptions made on vessels before firing, we can say that their authors were potters; those made after firing usually mention the name of the owner and the volume. A large portion of these inscriptions are fragmented, but it appears that they illustrate events from daily life. The most complete inscriptions are found on waxed boards, which represent incontestable documents in civil law study and, of course, of italic writing. From the content of some inscriptions, we can deduce that the holder for the object was made especially for this purpose.

Being sporadic discoveries, in most cases without archeological context and with fragmentary content (very often just few letters), they hardly can be dated more precisely than "roman epoch". Waxed boards can be dated with the most confidence, since they are the only source which provides the date and place of writing. Beyond this, there are some additional inscriptions which can be dated when the content and location of discover are considered.

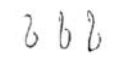

Throughout the source area, these documents illustrate a knowledge of italic writing over the entire territory of Dacia from the very beginning of Roman mastery. Variation in the writing materials and forms of letters, demonstrates the tendency of locals to learn the writing system. The forms of letters are close to the italic alphabet known throughout the empire, having of course an individual character for each writer, but integrating itself in the broad range of italic writing within the empire.

Tabel cu literele cursive utilizate în inscripțiile din Dacia Romană pe diverse tipuri de materiale:

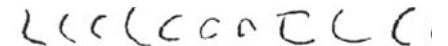

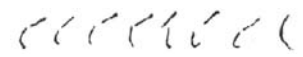
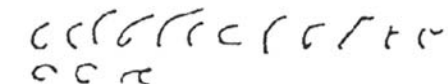
Litera A

- amfore:
- cărămizi:
- ceramică:
- metale:
- țigle:
- Gornea:
- TabCerD:

Litera B

- amfore:
- cărămizi:
- ceramică:
- țigle:
- Gornea:
- TabCerD:

Litera C

- amfore:
- cărămizi:
- ceramică:
- metale:
- țigle:
- Gornea:
- TabCerD:

Litera D

- cărămizi:

ceramică: D D
 metale: D
 țigle: D
 Gornea: d d d d d d d d
 TabCerD: a a a a a a a a a a
 cl a c

Litera E

amfore: E E E E E E
 cărămizi: E E E E E E E E
 ceramică: E E
 metale:
 țigle: E E E E E E
 Gornea: e e e e e e e e e e
 TabCerD: e e e e e e e e e e
 u u u u

Litera F

amfore: F F F
 cărămizi: F F F F
 ceramică: F
 metale: F F F
 țigle: F
 TabCerD: F F F F F F F F F F
 f f f

Litera G

cărămizi:
 ceramică: G G G
 țigle: G
 Gornea: g g g
 TabCerD: G G G G G G G G

Litera H

cărămizi: H
 Gornea: h h
 TabCerD: H H H H H H H H

Litera I

amfore: I
 cărămizi: I I I I I I
 ceramică: I I I
 metale: I I I I I
 țigle: I I I
 Gornea:
 TabCerD: i i i i i i i i i i
 i i i i i

Litera K

cărămizi: K K
 țigle: K
 TabCerD: K K K K K K K K

Litera L

amfore: L
 cărămizi: L L L L L L L L L L
 ceramică: L L L
 metale: L L L
 țigle: L L

Gornea:

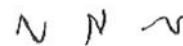
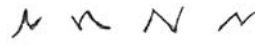

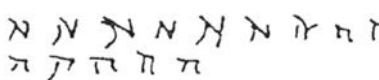
TabCerD: l l l l l l l l
 l l l l l l l l l l

Litera M

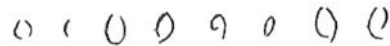

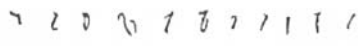
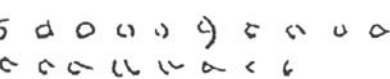
cărămizi: M M M M M M M M
 ceramică: M M M M

metale:
țigle:
Gornea:
TabCerD:

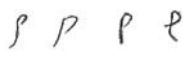

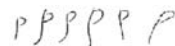
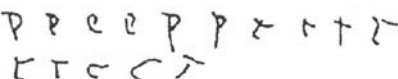
Litera N

amfore:
cărămizi:
ceramică:
metale:
țigle:
Gornea:
TabCerD:

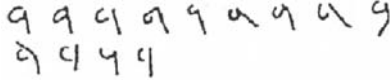
Litera O

amfore:
cărămizi:
ceramică:
metale:
țigle:
Gornea:
TabCerD:

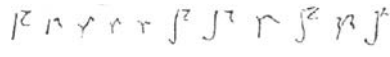

Litera P

amfore:
cărămizi:
metale:
țigle:
Gornea:
TabCerD:

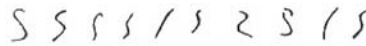

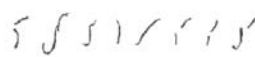
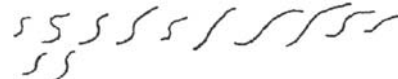
Litera Q

amfore:
cărămizi:
TabCerD:

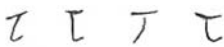

Litera R

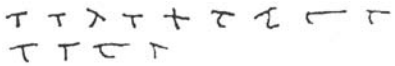
amfore:
cărămizi:
ceramică:
metale:
țigle:
Gornea:
TabCerD:

Litera S

amfore:
cărămizi:
ceramică:
metale:
țigle:
Gornea:
TabCerD:

Litera T

amfore:
cărămizi:
ceramică:
metale:
țigle:
Gornea:

TabCerD:

Litera V

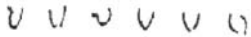
amfore:

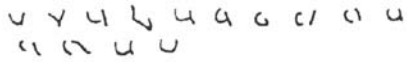
cărămizi:

ceramică:

metale:

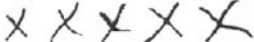
țigle:

Gornea:

TabCerD:

Litera X

amfore:

cărămizi:

ceramică:

țigle:

Gornea:

TabCerD:

Litera Y

cărămizi:

țigle:

Litera Z

TabCerD: